

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QEYRİ-MƏHSULDAR ŞƏKİLÇİLƏRİN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5706.01– Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **İlkin Vahid oğlu Əsgərov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Naxçıvan – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin "Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Ramazan oğlu Xalıqov

Rəsmi opponətlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

Filologiya elmləri doktoru, professor
Sayalı Allahverdi qızı Sadıqova

Filologiya elmləri doktoru, professor
Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru, professor
Akif Kazım oğlu İmanlı

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi müasir Azərbaycan ədəbi dilində derivatologiyanın əsasını təşkil edir. Demək olar ki, bu, mürəkkəb tarixi bir proses olduğu üçün dilin derivatoloji quruluşu ilə yanaşı, leksik və morfoloji yaruslarının inkişafında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bizə məlum olan qədim yazılı abidələrin, mətnlərin dili üzərində apardığımız linqvistik tədqiqatlar da göstərir ki, söz yaradıcılığının mərkəzində məhz morfoloji yol aparıcı mövqeyə malikdir. Dilçilikdə söz yaratma prosesinin üsul və yollarının sayı gah iki, gah üç, gah da ki dörd göstərilir. Ümumiləşmiş bir fikir kimi qeyd edə bilərik ki, bu proses daha çox leksik, morfoloji və sintaktik yolla baş verir. Əlbəttə, söz yaratma prosesində bunları bir-birindən təcrid etmək, onlara ayrılıqda yanaşmaq düzgün deyil. Bu yol və üsulların hamısı dil üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Tədqiqat işi bu yol və üsulların arasından morfoloji yolla yaranmış lüğəvi vahidlərlə əlaqədar olduğu üçün daha çox dilin qrammatik quruluşu ilə bağlı məsələləri əhatə edir.

Məlumdur ki, morfoloji yolla yaranan sözlər dedikdə müstəqil söz kökünə və ya əsasına müxtəlif məzmunlu sözdüzəldici şəkilçilərin əlavə edilməsi ilə əmələ gələn lüğəvi vahidlər nəzərdə tutulur. Bu prosesdə iştirak edən sözdüzəldici şəkilçilərin arasında qeyri-məhsuldar şəkilçilər xüsusi rola malikdir. Mübaligəsiz demək mümkündür ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-məhsuldar şəkilçilər kəmiyyət etibarilə məhsuldar şəkilçilərdən daha çoxdur. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, dilçilik ədəbiyyatında qeyri-məhsuldar şəkilçi anlayışına, onların funksional xüsusiyyətlərinə münasibət bir mənalı deyil. Bu mənada Azərbaycan dilinin şəkilçilər sistemində bir sıra məsələlər bu gün bir problem kimi yeni elmi yanaşmalar tələb edir. Məsələn, H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası ilə bağlı tədqiqatlarında yazır: *“Tərkibində -zar şəkilçisi olan sözləri sadə isimlər kimi qəbul etmək daha münasibdir.*

Çünkü -zar şəkilçisinin tarixi inkişafı da göstərir ki, bunda heç bir sözdüzəldicilik xüsusiyyəti qalmamışdır, hətta sözlərin məhdudluğu da bunu sübut edir.”¹ Q.Talıbov isə qeyri-məhsuldar şəkilçilərin işlənməsinə başqa cür yanaşır. O yazır: “*Qeyri-məhsuldar şəkilçilər vaxtilə söz yaradıcılığında ciddi rol oynamasına baxmayaraq, dilin müasir vəziyyətində yeni lüğəvi vahid əmələ gətirmir, eyni zamanda söz kökünün semantikasına heç bir xələl gətirmədən kökdən uzaqlaşma bilmir.*”² Əlbəttə, bu fikirlər üzərində yenidən düşünmək lazımdır. Bu və ya digər bir şəkilçi dilin inkişafından asılı olaraq, müəyyən bir dövrdə məhsuldar olduğu halda, başqa bir dövrdə qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi işləyə bilər. Yaxud da bu proses əksinə baş verə bilər. Üstəlik, dilimizdəki bir qeyri-məhsuldar şəkilçi başqa qohum dillərdə məhsuldar ola bildiyi kimi, bəzən qohum dillərdəki qeyri-məhsuldar şəkilçilər də Azərbaycan dilində məhsuldar şəkilçi funksiyasında çıxış etmək imkanına sahibdir. Bu mənada S.Cəfərovun bir fikrini vurğulamaq yerinə düşər: “*Əksinə, bir və ya iki sözdüzəldə bilən şəkilçilər elmi cəhətdən daha maraqlı və daha əhəmiyyətlidir. Belə ki, bu şəkilçilər dilimizin başqa türk dilləri ilə olan münasibətini, onun müstəqil yolla inkişafını, sözlərin, həm də şəkilçilərin etimologiyasını müəyyənləşdirmək üçün imkan verir.*”³

Hesab edirik ki, məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilərin sözdüzəldicilik qabiliyyətini konkret sayda yeni yaranmış sözlərlə məhdudlaşdırmaq, qəlibə salmaq olmaz. “*Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin özləri də söz yaradıcılığında müxtəlif mövqe tutur. Buraya cəmi bir-iki sözün yaranmasında iştirak edən şəkilçilərdən tutmuş bir neçə sözün yaranmasında iştirak edən şəkilçilərə qədər hamısını daxil etmək olar.*”⁴

---

¹ Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası / H.Mirzəzadə. –Bakı: Azərtədrisnəşr, –1962. –s.110

² Talıbov, Q.A. Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesi / Q.A.Talıbov. –Bakı: APİ, –1988. –s.62

³ Cəfərov, S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı / S.Cəfərov. –Bakı: ADU nəşriyyatı, –1960. –s.33

⁴ Qiyasbəyli, M.N. Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı / M.N.Qiyasbəyli. –Bakı: Maarif, –1987. –s.8

Araşdırma zamanı müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki qeyri-məhsuldar şəkilçilər təsnif olunarkən əsasən dilin müasir vəziyyəti əsas götürülmüşdür. Dissertasiya işinin üstün cəhətlərindən biri də odur ki, dilin hazırkı vəziyyətində söz yaratma prosesində iştirak edən qeyri-məhsuldar şəkilçilər sinxron istiqamət aparıcı, dominant olmaqla yanaşı, eyni zamanda bəzi qeyri-məhsuldar budaq morfemlərin işlənmə xüsusiyyətlərini, funksional cəhətlərini, tarixi formalarını, etimoloji quruluşunu, qohum dillərdəki izlərini dəqiq göstərmək üçün diaxronik istiqamətdə də tədqiq olunmuşdur. Bundan başqa, tədqiqat işində qeyri-məhsuldar şəkilçilərin nitq hissələri üzrə təsnifatı verilmiş, müvafiq morfemlərin omonim, sinonim və antonimlik xüsusiyyətləri göstərilmiş, qoşulduğu sözlərdə yaratdığı semantik çalarlar qədim abidələr, orijinal mətnlər, poemalar, dastanlar, müxtəlif şair və yazıçıların əsərlərindən gətirilən konkret, dəqiq nümunələr üzərində izah olunmuş, bəzi hallarda isə dialekt və şivə materiallarına istinad olunmuşdur. Dissertasiya işi müasir Azərbaycan ədəbi dilinin derivatoloji və morfoloji quruluşu ilə bağlı olsa da, bəzi dil faktlarının izahı zamanı daha dolğun və düzgün nəticələr əldə etmək naminə müəyyən dil faktlarının mövzu ilə bağlı tarixi inkişafı da izlənmiş, ayrı-ayrı türk dillərindən, xüsusən də Oğuz qrupu türk dillərindən faktlar, müqayisəli linqvistik təhlillər verilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin əsas obyektini Müasir Azərbaycan ədəbi dili təşkil edir. Lakin mövzunun əhatə dairəsinin genişliyini nəzərə alaraq müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki bir sıra dil faktları haqqında dəqiq fikir söyləmək, konkret nəticəyə gəlmək üçün müəyyən faktlar bəzi türk dillərinin dil materialları ilə linqvistik müqayisə müstəvisində verilmişdir. Tədqiqatın predmetini isə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən qeyri-məhsuldar şəkilçilərin funksional xüsusiyyətləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi müasir Azərbaycan ədəbi dilinin söz yaradıcılığı prosesindəki qeyri-məhsuldar şəkilçilərin funksional və işlənmə xüsusiyyətlərini, imkan daxilində onların işlənmə arealını, etimologiyasını, mənşəyini

müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Buna görə də tədqiqat işinin qarşısında aşağıdakı konkret vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

–Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində qeyri-məhsuldar şəkilçilərin rolunu və əhəmiyyətini müəyyən etmək;

–Dilin verdiyi imkan daxilində qeyri-məhsuldar şəkilçilərin yaranma yollarını müəyyənləşdirmək, onları fonovariantları ilə birgə müqayisəli linqvistik təhlilə cəlb etmək;

–Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin əlavə olunduğu sözlərdə yaratdığı semantik çalarları konkret mənbə, mətn və bədii nümunələr üzərində şərh etmək;

–Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin sözün tərkibində işlənmə yerini müəyyən etmək;

–Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin ayrı-ayrı nitq hissələri üzrə söz yaratma prosesində iştirakına uyğun təsnifatını vermək;

–Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin milli və alınma mənşəyini müəyyən etmək;

–Alınma qeyri-məhsuldar şəkilçilərin etimon dildəki rolu ilə Azərbaycan dilindəki rolunu müqayisəli linqvistik təhlil etmək;

–Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin tarixi-linqvistik tədqiqatını izləmək;

–Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin omonimlik, sinonimlik və antonimlik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

–Qeyri-məhsuldar şəkilçi anlayışının təkcə leksik şəkilçilərlə deyil, eyni zamanda qrammatik şəkilçilərlə də bağlı olduğunu aşkara çıxarmaq;

–Azərbaycan dilindəki qeyri-məhsuldar şəkilçiləri materialın verdiyi imkan daxilində qohum dillərdəki budaq morfemlərlə müqayisəli şəkildə vermək;

–Bəzi qeyri-məhsuldar şəkilçilərin dialekt və şivələrdəki işlənmə xüsusiyyətlərini ədəbi dildəki işlənmə xüsusiyyətləri ilə müqayisə müstəvisində vermək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işi əsasən sinxron tədqiqat xarakteri daşıyır. Buna baxmayaraq ayrı-ayrı şəkilçilərin izahı zamanı sinxronik tədqiqatla yanaşı, diaxronik istiqamət üzrə də iş aparılmış, zəruri məqamlarda dildaxili və dillərarası müqayisələr aparılmışdır.

Bu mənada dissertasiya işində daha çox təsviri, tarixi-müqayisəli metod, eləcə də həmin metodların tədqiqat işinin xarakterinə müvafiq üsullarından (anologiya üsulu, linqvistik müşahidə üsulu, tarixi-müqayisəli üsul və s.) istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın əsas müddələri. Müdafiyyə dissertasiya işinin aşağıdakı əsas müddələri təqdim edilir:

–Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki qeyri-məhsuldar şəkilçilər mənsubiyyət etibarilə milli və alınma mənşəli ola bilər.

–Ədəbi dilimizin şəkilçilər sistemindəki qeyri-məhsuldar budaq morfemlərin, xüsusilə də milli mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilərin çoxu dilimizin tarixi qrammatikasında da işlək olmuşdur.

–Alınma mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilərin, xüsusən də onların içərisindəki ərəb-fars mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilərin mənbə dildə müstəqil söz kimi işlənmə bilməsi və onların dilimizə keçdikdən sonra, lüğəvililiyini itirib şəkilçi funksiyasında çıxış etməsi əsaslandırılır.

–Milli mənşəli şəkilçilərin böyük bir hissəsi əksər türk dillərində müəyyən fonetik fərqlərlə işlənmə bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində Azərbaycan dilindəki yüzlərlə qeyri-məhsuldar şəkilçi kəmiyyət və keyfiyyət baxımından ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Düzdür, buna qədər şəkilçilərlə bağlı, xüsusən də qrammatik şəkilçilər və məhsuldar sözdüzəldici şəkilçilərlə əlaqədar məqalələr yazılmış, monoqrafik tədqiqatlar aparılmış, kitablar çap olunmuşdur. Hətta ayrı-ayrı dilçilər öz araşdırmalarında qeyri-məhsuldar şəkilçilərin müəyyən hissəsindən ayrıca bir bölmə kimi bəhs etmişlər. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki qeyri-məhsuldar şəkilçiləri həm tarixi, həm də təsviri aspektdə türk dillərinin, eləcə də dialekt və şivələrimizin materialları əsasında linqvistik təhlilə cəlb etmək, onların bir kompleks şəkildə funksional keyfiyyətlərini ümumiləşdirmək, tarixi inkişafını izləmək, yüzlərlə qeyri-məhsuldar şəkilçini tədqiq etmək, mövzu ilə əlaqədar mövcud elmi fikir və yanaşmaları müqayisəli şəkildə analiz etmək və s. kimi məsələlər dissertasiya işinin elmi tutumunu artırmaqla yanaşı, onun elmi yeniliyi məsələsini də aktullaşdırmış olur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi tarixi və təsviri qrammatika baxımından yaxşı material verir. Bu mənada tədqiqat işində öz əksini tapmış dildaxili və dillərarası linqvistik müqayisələr, analiz və sintezlər, linqvistik təhlil və şərhlər, əldə olunmuş nəticələr dilçilik baxımından olduqca böyük nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Şübhəsiz ki, dissertasiya işi mövzu ilə əlaqədar aparılacaq gələcək tədqiqatlarda əsas mənbələrdən biri olacaq. Ayrı-ayrı şəkilçilərin funksional xüsusiyyətlərinin izahı zamanı müasir dil faktları ilə yanaşı, tarixi qrammatikanın nailiyyətlərindən də istifadə işin ümumi elmi tutumuna müsbət təsir edir və bu, Azərbaycan dilinin tarixi və təsviri qrammatikası üçün bəzi mübahisəli məqamların həllində kömək edə bilər. Bu mənada orta və ali məktəbdə tədris olunan Azərbaycan dilinin derivatoloji quruluşu haqqında müəyyən qədər dolğun məlumat əldə etmək üçün dissertasiya işi nəzəri və praktik aspektdən mühüm rola malikdir.

Dissertasiya qeyri-məhsuldar şəkilçilərlə əlaqədar Azərbaycan dilçiliyini yeni nəzəri müddəalarla zənginləşdirməkdədir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasında yerinə yetirilmiş və həmin kafedrada müzakirə edilərək müdafiəyə buraxılması tövsiyə edilmişdir. Tədqiqat işinin əsas nəticələri AAK-ın tələblərinə uyğun olaraq müvafiq jurnallarda çap olunmuş məqalələrdə, eyni zamanda Respublika və Beynəlxalq elmi konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar Azərbaycanla yanaşı, Ukrayna və Rusiyada da elmi əsərləri çap olunmuşdur. Mövzu ilə əlaqədar müəllifin 22 elmi əsəri nəşr olunmuşdur. Çap olunmuş əsərlər mövzunu əhatə edir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 11 səhifə (20026), I fəsil 63 səhifə (121504), II fəsil 54 səhifə (106226), III fəsil 17 səhifə (31902), Nəticə

4 səhifə (6294), istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 14 səhifə (20023), ixtisarların və şərti işarələrin siyahısı 1 səhifə (1621). Ümumi həcmi 166 səhifə – 287805 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları göstərilir, müdafiyyə çıxarılan müddəaları, elmi yeniliyi açıqlanır, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərin funksional xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu fəsil özü də “**Adlardan ad düzəldən milli mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilər**”, “**Ərəb-fars mənşəli ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər**”, “**Rus-Avropa mənşəli ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər**” və “**Feillərdən ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər**” adlı 4 paraqraftan ibarətdir.

“**Adlardan ad düzəldən milli mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilər**” paraqrafında müasir Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində daha çox işlək olan milli mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilər, onların ifadə etdiyi semantik çalarlar, funksional xüsusiyyətləri sistemli və ardıcıl şəkildə şərh olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ədəbi dilimizdəki adlardan ad düzəldən qeyri-məhsuldar milli mənşəli şəkilçilərin böyük əksəriyyəti qədim yazılı abidələrdən başlayaraq dilimizdə mövcud olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, tarixən işlək olmuş qeyri-məhsuldar şəkilçilərin bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dilində tamamilə işləkliyini itirmişdir. Tədqiqata cəlb edilmiş morfemlər əsasən bu gün söz yaradıcılığında iştirak edə bilən *-ac, -c, -axay, -xay, -dər, -qan,-sul, -sal, -ısqal, -uc, -lam, -dəm, -daş,-dış, -aş, -ey, -axlı, -ikli, -taq, -*

duq, -da, -dey, -kən, -tuq, -ıcl, -l, -man, -mən, -çaq, -çək, -çıq, -an, -ən, -aq, -ağa, -əş kimi sözdüzəldici şəkilçiləri əhatə edir. Bundan başqa, burada qeyd olunan şəkilçilərin Azərbaycan dilində daha çox isim və sifət əmələ gətirməsi həmin morfemlərin əsas funksional xüsusiyyəti kimi xüsusi ilə aktuallaşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı bu qrupa daxil olan qeyri-məhsuldar şəkilçilərlə əmələ gəlmiş sözlərə həm tarixi, həm də təsviri qrammatikada rast gəlinəndi konkret faktlarla vurğulanmış, “Orxon-Yenisey” abidələri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, “Oğuznamə”, “Kutadqu Bilik”, “Divani-lüğət-it türk”, “Dastani-Əhməd Hərami”, “Koroğlu” və s. kimi qiymətli mənbələrdən nümunələr verilmişdir.

“Ərəb-fars mənşəli ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər” paraqrafında müasir Azərbaycan ədəbi dilində rast gəlinən ərəb-fars mənşəli budaq morfemlər, onların funksional xüsusiyyətləri, qoşulduğu sözlərdə əmələ gətirdiyi semantik çalarlar, işlənmə məqamları və s. şərh olunur. Dilçilik ədəbiyyatında ərəb-fars mənşəli şəkilçi kimi təqdim olunan morfemlərin böyük əksəriyyəti etimon dildə müstəqil mənalı söz kimi işlənir. Bu mənada belə budaq morfemlər bizim dilimizə şəkilçi kimi deyil, məhz ayrı-ayrı sözlərin tərkibində daxil olmuş, lakin müəyyən müddət keçdikdən sonra həmin sözlərin tərkibində iştirak edən morfemlərin böyük əksəriyyəti mənbə dildən fərqli olaraq Azərbaycan dilində öz müstəqilliyini itirmişdir. Belə olan halda ərəb-fars dilində müstəqil söz olan lüğəvi vahidlər ana dilimizdə şəkilçiləşmişdir. Düzdür, XX əsrin 50-ci illərindən etibarən Azərbaycan dilçiliyində ərəb-fars mənşəli sözlər, onların işlənmə xüsusiyyətləri sistemli şəkildə qismən öyrənilmişdir. Lakin bununla belə, bu gün müasir Azərbaycan ədəbi dilində elə ərəb-fars mənşəli sözlər mövcuddur ki, onların strukturu, etimologiyası elmi mübahisə, fikir ayrılığı doğurduğundan onların tərkibini yenidən nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Ərəb-fars mənşəli şəkilçili sözlərə klassik ədəbiyyatımızda daha çox rast gəlmək olur. Azərbaycan dilində adlardan ad düzəldən və feillərdən ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərlə müqayisədə ərəb-fars mənşəli şəkilçilər nisbətən sonradan təşəkkül tapmışdır. Bu qrupa daxil olan şəkilçilər yaranma tarixi baxımından milli, türk

mənşəli şəkilçilərlə rus-Avropa mənşəli şəkilçilərin arasında keçid bir mövqe tutur. Qədim yazılı abidələrin, ana dilli bədii mətnlərin dilinin linqvistik təhlilinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, ərəb-fars mənşəli şəkilçilər bir neçə istisnayı çıxmaq şərtilə, təqribən XII–XIII əsrə qədər yazılı dilimizdə geniş işlənmiş, XIII–XIV əsrlərdən etibarən isə daha intensiv şəkildə işləklilik hüququ qazanmışdır. Bu mənada “Orxon–Yenisey” abidələri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, “Dastani-Əhməd Hərəmi”, “Divani-hikmət” poemaları, “Oğuznamə” nəinki ərəb-fars mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçiləri, hətta ərəb-fars mənşəli məhsuldar şəkilçiləri də öyrənmək baxımından, demək olar ki, zəngin material vermir. Həmin dövrə aid mətnlərdə rast gəlinən “dünyapərəst”⁵, “gəmnək”⁶, “Türkiştan”⁷, “həkəpərəst”⁸, “güzərgah”⁹, “dünyadar”¹⁰, “ğamgin”¹¹, “bağban”¹², “halalzadə”¹³ kimi azsaylı sözlər də göstərir ki, bu gün şəkilçi kimi çıxış edən belə morfemlər dilimizə keçdiyi ilkin dövrlərdə məhz mənbə dildə işləndiyi sözlərlə birgə keçmiş və istifadə olunmuşdur. Dilin inkişafı ilə əlaqədar çox sonralar ərəb-fars mənşəli şəkilçilər etimon dildəki sözlərdən əlavə, türk kökənli sözlərə də qoşulub yeni leksik vahidlər əmələ gətirmək xüsusiyyəti qazanmışdır. Bundan başqa, bu şəkilçilər Azərbaycan dilində daha çox isim və sifət əmələ gətirdiyi halda, düzəltmə say, əvəzlik və feil əmələ gətirə bilmir. Azərbaycan dilində şəkilçi kimi işlənən ərəb-fars mənşəli budaq morfemlərin mühüm bir hissəsi qoşulduğu sözdə etimon dildəki lüğəvi mənasına uyğun semantika ifadə edir. Məsələn, bu qrupa aid olan **-xor** morfemi fars dilində “yemək” mənasını verən “xordən” sözünün əsasında yaranmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində əlamət, keyfiyyət, meyil, xüsusiyyət bildirən atributiv səciyyəli sözlər düzəldir. Məs.: **rüşvətxor**, **müftəxor**,

⁵ Əhməd Yəsəvi. Divani-hikmət / Əhməd Yəsəvi. – Bakı: Çaşıoğlu, –2004. –s. 7

⁶ Yenə orada, –s.8

⁷ Yenə orada, –s.24

⁸ Yenə orada, –s.33

⁹ Yenə orada, –s.49

¹⁰ Yenə orada, – s.49

¹¹ Yenə orada, – s. 82

¹² Dastani-Əhməd Hərəmi.tərt. ed. Ə.Səfərli. –Bakı: Şərq-Qərb, –2004. –s. 94

¹³ Oğuznamə. tərt. ed. S. Əlizadə. –Bakı: Şərq-Qərb, –2006. –s. 89

kəlləxor, kütəxor, çayxor, nəşəxor, ziyanxor və s. Danışıq dilindəki *daşaxor* sözünü də -xor şəkilçili leksik vahid saymaq olar. Dilimizdə -xor şəkilçisi əlavə olunduğu sözün kökündəki anlayışa uyğun olaraq, *almaq, yemək, içmək, vermək* kimi müxtəlif mənalar ifadə edir.

-dan. Bu şəkilçi söz-şəkilçi olmaqdan əlavə, milli mənşəli -dan şəkilçisi ilə omonimlik münasibətindədir. -dan şəkilçisi Azərbaycan dilində qoşulduğu sözlərdə qab sözünə uyğun gəlir. -dan şəkilçili sözləri tərkibində qab sözü olan sözlərə transformasiya etdikdə mürəkkəb sözlər yaranır. Ümumiyyətlə, bu şəkilçi fars mənşəli son şəkilçi kimi qoşulduğu sözlərdə alət, qab-qacaq, əşya, vasitə çalarları ifadə edir. *Məs.: nəməkdən, qələmdən, güldən, qənddən, çaydan, şamdan və s.*

“Rus-Avropa mənşəli ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər” paraqrafında isə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin derivatoloji sistemindəki rus-Avropa mənşəli morfemlərin funksional xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Tədqiqat göstərir ki, rus-Avropa mənşəli şəkilçilər dilimizdə işlənmə tarixi baxımından bütün növ şəkilçilərdən geridə qalır. Ad və feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərin işləndiyi lüğəvi vahidlərə qədim türk yazılı abidələrin dilində, qədim və orta dövr mənbələrində, dastan poetikasında rast gəldiyimiz halda, rus-Avropa mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilərə rast gəlmək olmur. Bu mənada qədim dövrdən XIX əsrə qədər yazılmış mətnlərdə bu tip şəkilçilərin izləri müşahidə olunmur. Rus-Avropa mənşəli şəkilçili sözlərin dilimizdə intensiv şəkildə işlənməsi və rus dili vasitəsilə keçməsi əksəriyyət etibarilə ötən əsrin əvvəlləri və ondan sonrakı dövrə təsadüf edir. Qonşuluq münasibətlərinin artması, coğrafi yaxınlığın olması, tədricən iqtisadi-mədəni əlaqələrin, elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı rus-Avropa mənşəli sözlərlə yanaşı, rus-Avropa mənşəli şəkilçilərin də dilimizə keçməsinə böyük zəmin yaratmışdır. Şübhəsiz ki, bu prosesdə rus dili aparıcı mövqeyə malik olmaqla, həm mənbə dil, həm də vasitəçi dil funksiyasında çıxış etmişdir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra da, dilimizə xeyli sayda rus-Avropa mənşəli şəkilçili sözlər keçmişdir. Ərəb-fars mənşəli şəkilçilərdən bəhs edərkən qeyd etdiyimiz kimi, dilimizdəki rus-Avropa mənşəli qeyri-məhsuldar

şəkilçilər də dilimizə hazır şəkildə deyil, əvvəlcə, ayrı-ayrı sözlərin, xüsusən də isim və sifətlərin, terminlərin tərkibində keçmiş, sonradan dil inkişaf etdikcə müstəqil şəkilçi keyfiyyətinə malik olmuşdur.

Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki rus-Avropa mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilərin işlənmə xüsusiyyətlərinə olan münasibət birmənalı deyil, ayrı-ayrı dilçilər bu məsələyə müxtəlif cür yanaşırlar. Rus-Avropa mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilərin işlənmə xüsusiyyətlərini Oğuz qrupu türk dillərinin materialları əsasında tədqiqatə cəlb edən Ə.Əsədov həmin morfemlərin dilimizə iki yolla keçdiyini göstərmişdir. Onun fikrincə, şəkilçilər türk dillərinə, xüsusən də Azərbaycan dilinə həm rus, eləcə də digər Qərbi Avropa dillərinə məxsus terminlərlə birgə, həm də terminlərlə deyil, ayrıca derivasiya elementləri şəklində keçmişdir.¹⁴

A.Aslanov da bu tip şəkilçilərin dilimizə müstəqil şəkildə deyil, ayrı-ayrı sözlərin tərkibində keçdiyinə görə onları Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçi kimi qəbul etməmişdir.¹⁵

İ.Quliyev isə rus-Avropa mənşəli şəkilçilərin işlənməsini dilimizə keçmiş alınma mənşəli sözlərin çoxunun quruluşca düzəltmə olması ilə əlaqələndirir. O yazır: *“Lakin bu şəkilçilərin çoxu qoşulub gəldiyi sözlərlə birlikdə dilimizdə işlənir. Qoşulduğu sözdən ayrılan, sözyaratma prosesində iştirak edən bu mənşədən olan şəkilçilər də vardır. Ancaq bunlar azlıq təşkil edir.”*¹⁶

Alınma şəkilçilərin təsnifatında M.Hüseynzadənin münasibəti diqqəti xüsusi ilə cəlb edir. O yazır: *“...Biz başqa dildən alınma sözü o vaxt düzəltmə söz hesab edə bilərik ki, onun kökü Azərbaycan dilində ayrıca söz kimi mövcud olsun, işlədilsin: şəxsiyyət, fəaliyyət, kəşfiyyət, materializm, idealist və s.”*¹⁷ Dissertasiya işində də istər ərəb-fars

---

¹⁴ Əsədov, Ə. Türk dillərində termin yaradıcılığı / Ə.Əsədov. –Bakı: Elm, –1977.– 154 s.

¹⁵ Aslanov, A.Ə. Azərbaycan dilində morfoloji üsul ilə yeni söz və terminlərin yaradılmasına dair // –Bakı: Dilçilik məcmuəsi, –1960. XIV cild. –s. 83–92

¹⁶ Quliyev, İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi / İ.Quliyev. –Bakı: API nəşriyyatı, –1991.–114 s.

¹⁷ Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya / M.Hüseynzadə. –Bakı: Şərq-Qərb, –2007.–280 s.

mənşəli, istərsə də rus-Avropa mənşəli sözlərə münasibətdə M.Hüseynzadənin yuxarıdakı fikri əsas götürülmüş və sözlərin quruluşuna həmin meyar əsasında yanaşılmışdır. Bundan başqa, rus-Avropa mənşəli qeyri-məhsuldar morfemlərin, prepozitiv və postpozitiv elementlərin arasında daha çox *-a, -dez, dis, -re, -ir, -poli, -pan, -post, -anti, -l, -al, -ant, -at, -atik, -er, -or, -ist, -izm, -iv, -ka, -iat, -oloq, -oloji, -inq, -men, -arius* və s. şəkilçi kimi işlənə bilən morfemlər tədqiqata cəlb olunmuş, onların funksional xüsusiyyətləri verilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslinin IV paragrafı “**Feillərdən ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər**” adlanır. Adlardan ad düzəldən milli mənşəli şəkilçilər kimi bu qrupa daxil olan şəkilçilər də türk mənşəli olmaqla, qədim tarixi köklərə malikdir. Bu şəkilçilərin hamısı postpozitiv şəkilçilər kimi təşəkkül tapmış və bu gün də əksər türk dillərində müəyyən fonetik fərqlərlə bu və ya digər dərəcədə işləkdir. Müxtəlif şəkilçilərin izahı zamanı müvafiq dil faktları dialekt və şivə materialları, eləcə də qohum türk dilləri ilə müqayisə müstəvisində linqvistik tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bundan başqa həmin dil faktları “Orxon-Yenisey” abidələri, “Oğuznamə”, “Divani-hikmət”, “Dastani-Əhməd Hərəmi”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Divani-lüğət-it türk”, “Kutadqu Bilik”, “Dəhnamə”, “Koroğlu” və s. kimi mənbə və mətnlərdən verilmiş nümunələr əsasında şərh edilmişdir. Azərbaycan dilində feillərdən ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər əsasən aşağıdakılardır: *-ülü, -iş, -tay, -mur, -zik, -əzək, -inik, -y, -miş, -ci, -ci, -la, -ıruq, -dıq⁴, -əri, -ərgi, -gəc, -qac, -ğac, -ğic, -cığ, -caq, -cək, -qan, -ğan, -gən, -kən, -gə, -qa, -ğa, -a, -ə, -mar, -ca, -cə, -alaq, -anaq, -ənək, -ır, -ir, -ar, -ər, -r, -ay, -ınc⁴, -nc, -c, -ac, -əc, -c, -ri, -am, -əm, -m, -maca², -mac², -bac, -paç, -ıca, -icə, -cəli, -kəm, -an, -ən, -n, -imli, -ıd⁴, -d, -qar* və s.

Nünunə kimi -ri şəkilçisinin funksional xüsusiyyətlərinə nəzər salmaq. Bu şəkilçiyə bu gün *yumru, əyri* sifətlərində rast gəlirik. Dilçilikdə bu şəkilçinin tək-cə əyri sözünü düzəltməyi qeyd olunur.¹⁸ “Orxon–Yenisey” abidələri, “Oğuznamə”, “Kutadqu Bilik”, “Divani-

¹⁸ Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / Q.Kazımov. –Bakı: Elm və təhsil, –2010.–400 s.

hikmət”, “Divani-lüğət-it türk”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Dastani-Əhməd Hərəmi”, “Dəhnamə”, “Koroğlu” kimi orijinal, qiymətli mənbələrdə əyri sözünün işlənmə tezliyi daha intensivdir. Güman edirik ki, -ri şəkilçisi yarandığı ilkin dövrlərdə dördvariantlı və daha məhsuldar olmuşdur. Müasir Azərbaycan dilindəki “yumru”, “körpü” və “əyri-büyrü”//“müyrü”//“üyrü” sözünün ikinci komponenti olan “bükür” sözlərini də bu şəkilçi vasitəsilə yaranmış hesab etmək olar. “büyrü”//“müyrü”//“üyrü” komponenti “bükür” sözünün deformasiya uğramış formasıdır. Qədim abidə və mətnlərin dili üzərində aparılmış araşdırmalar göstərir ki, “körpü” sözü əvvəllər “köprü” şəklində olmuş, sonrada rp>pr yerdəyişməsi (yarpaq, torpaq sözlərində olduğu kimi) nəticəsində “körpü” formasında sabitləşmişdir. “əyri-büyrü”//“müyrü”//“üyrü” sözünün ikinci komponenti isə “bükmək” feili ilə bağlıdır. Məlumdur ki, k>g əvəzlənməsinin türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində işlənməsi tam təbii haldır. K.Bəşirov da bu qoşa sözün Radlov tərəfindən “bükmək” feili ilə bağlı izah olunduğunu göstərmişdir.¹⁹ Lakin Radlovdan qabaq, M.Kaşğari “Divan”da “əyilərək yerə qapanmaq”, “bezmək”, “bıqmaq”, “gözü doymaq” mənalarında “bö”²⁰, “əyri-üyrü” mənasında “bügri//bukri”²¹, “sınmaq, gizlənmək, əyilmək, toplanmaq, bükülmək, bükmək” mənalarında isə “bük”²² sözünü izah etmişdir. Qeyd edək ki, müasir dilimizdə “əyri-üyrü” kimi işlədilən mürəkkəb sifət “Oğuznamə”də öz əslinəuyğun “əgri-bügri”²³ və “əgri bögri”²⁴ şəklində verilmişdir: *Əgri-bügri yol toğrulur. Yılan nə dənli əgri bögri yürürsə, ini qapusına gəlicək toğrulur.*

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “yumru” kimi işlənən sözə

¹⁹ Bəşirov, K. Azərbaycan dilində sinonim qoşa sözlərin izahlı lüğəti / K.Bəşirov. – Bakı: Elm və təhsil, –2012. –180 s.

²⁰ Kaşğari, M. Divanü lüğət-it türk: [4 cildə] / M.Kaşğari. tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R. Əsgər. –Bakı: Ozan, –c.4 . –2006, –s.105

²¹ Yənə orada, – s. 118

²² Yənə orada, – s. 118

²³ Oğuznamə. tərt. ed. S.Əlizadə. –Bakı: Şərq-Qərb, –2006.– s.52

²⁴ Yənə orada, – s.180

“Dədə Qorqud” dastanında həm “yumrı”²⁵ həm də “yamrı-umrı”²⁶ şəklində rast gəlmək mümkündür. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu şəkilçi qədim dövrlərdə feildən feil düzəldən -ır,-ir,-ur,-ür və feildən ad düzəldən -ı,-i,-u,-ü şəkilçilərinin birləşib tamamilə arxaikləşməsi, cansızlaşması nəticəsində yaranmışdır. Bu baxımdan F.Cəlilov şəkilçinin yaranmasını fuziya hadisəsinin nəticəsi kimi dəyərləndirmişdir.²⁷ Qədim türk dilində söz əvvəlində “r” samitinin işlənməsi də türk dilləri üçün xarakterik hal sayılmamışdır. Çox güman ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki diri, iri, doğru, sivri, arı, quru kimi sözlər etimoloji cəhətdən -rı,-ri,-ru,-rü şəkilçiləri vasitəsilə düzəlmişdir. “Divan”dakı “dəyirmi” mənasını verən “təgrə” (*təg→təg+ir→təgir+ə/i→təgri-İ.Ə.*) sözünü də bura əlavə etmək olar. Burada diqqət çəkən bir məqam da ondan ibarətdir ki, bu şəkilçidə -r elementi aparıcı rola malikdir və o əksərən qapalı saitlərlə işləndikdə sifət, açıq saitlərlə işləndikdə isə feil düzəltmişdir. Bu faktı dilimizdəki *titrə, kükrə, doğra, büdrə, təprə, törə, yara, sıçra, dirə* kimi ikihecalı daşlaşmış sadə feillər də təsdiq edir.

-id,-üd,-id,-ud,-d. Feildən, az halda isə isimdən isim düzəldən budaq morfem olub, hərəkət bildirən sözlərdən yeni əşya məzmunlu sözlər əmələ gətirir. Əmələ gətirdiyi sözlər əksərən konkret isimlərdən ibarət olur. *Keçid, yaşid, qurud, ayırd, öyüd* kimi lüğəvi vahidlərin tərkibində işlənmişdir. Türkoloji dilçilikdə isə bu şəkilçini yalnız olaraq -dik,-dik,-duk,-dük şəkilçisi ilə bağlayanlar da olmuşdur.²⁸ B.Serebrennikov yazır ki, bu şəkilçi türk dillərində hərəkətin nəticəsini bildirən isimlər düzəldir.²⁹ M.Ergin isə şəkilçini -t kimi xarakterizə etmiş, şəkilçidən əvvəl gələn qapalı saitləri isə yardımçı səslər kimi dəyərləndirmişdir³⁰. Z.Korkmaz da türk dilində düşüt,

²⁵ “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı. Tərt. ed. S.Əlizadə. –Bakı, Öndər, –2004. –s.30

²⁶ Yenə orada, – s. 154

²⁷ Cəlilov, F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası /F.Cəlilov. –Bakı: Maarif, – 1988.–285 s.

²⁸ Cəfərov, S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı / S.Cəfərov. –Bakı: ADU nəşriyyatı, –1960. –204 s.

²⁹ Serebrennikov, B.A. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası / B.A.Serebrennikov, N.Z. Hacıyeva –Bakı: Səda,–2002. –380 s.

³⁰ Ergin, M. Türk dil bilgisi / M. Ergin. –Sofya: Narodna prosveta, –1967.–388 s.

geçit, kurut, yoğurt, yakıt, ögüt, suvat, taşıt, anıt və s. kimi sözlərinin dördvariantlı -ıt şəkilçisi ilə düzəldiyini qeyd etmişdir.³¹ Bu budaq morfem tarixən Azərbaycan dilində də qeyri-məhsuldar xarakterə malik olmuş və -ıt,-it,-ut,üt,-t formasında işlək olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilindəki *binət, öyüt, yüklət, yoğurt, içət, keçit, aşut, aşıt* kimi sözlər də bu faktı sübut edir. “Ümid” sözündə isə şəkilçi daşlaşmış vəziyyətdədir. Canlı danışiq dilində cavab vermək, demək, söyləmək mənasında istifadə olunan *qayıtmaq* sözündə də daşlaşmışdır. Bu söz arxaik “ayıt” feili əsasında əmələ gəlmişdir. Çox güman ki, qayıtmaq sözünün tərkibindəki “q” elementi də “getmək”, “gəlmək” sözlərindəki “ge”, “gə”, “ke” sinkretik kökünün qalığıdır. Azərbaycan dilindəki “yuat”, “ölət” və “kəsmət” sözləri də bu morfem əsasında yaranmışdır. Qeyd edək ki, “kəsmət” sözü Şəki dialektində “kəsəmət” şəklində də işlənir. Sözün bu formasına Türkiyə türkcəsində də rast gəlinir. “Dədə Qorqud” dastanında isə “Gəlün kəsım kəsəlim” şəklində işlənmişdir.³²

Dissertasiyanın II fəslı **“Feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərin funksional xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu fəsil özü də **“Adlardan feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər”** və **“Feillərdən feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər”** adlı iki paraqrafdan ibarətdir. Burada verilmiş şəkilçilər digər qrupa daxil olan şəkilçilərdən fərqləndirilmiş, müasir Azərbaycan ədəbi dilində rast gəlinən feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər sistemli və ardıcıl şəkildə təsnif olunmuşdur. Tədqiqat zamanı bu qrupa daxil olan morfemlərin funksional xüsusiyyətləri şərh olunarkən S.Cəfərov³³,

---

³¹ Korkmaz, Z Türkiye türkçesi grameri (Şəkil bilgisi) / Z.Korkmaz. –Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, –2009. –1224 s.

³² “Kitabi-Dədə Qorqud”. tərt. ed. S. Əlizadə. –Bakı, Öndər, –2004. s. 127

³³ Cəfərov, S. Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər / S.Cəfərov. –Bakı: Maarif, –1968.–106 s.

Ə.Dəmirçizadə³⁴, H.Mirzəyev³⁵, Ə.Rəcəbli³⁶, Q.Kazımov³⁷, B.Xəlilov³⁸, A.Von Qabain³⁹, B.Serebrennikov⁴⁰, N.Hacıeminoğlu⁴¹, M.Ergin⁴², T.Tekin⁴³, Z.Korkmaz⁴⁴ və s. kimi dilçi alimlərin fikirlərinə istinadlar olunmuş, münasibət ifadə olunmuşdur. Burada -*a,-ə,-ala,-ələ, -ix,-ix,-ux,-üx,-ik,-ük,-k,-x, -arla,-arğala, -ar,-ər, -var,-ı,-i,-u,-ü,- aqla,-qlə,-klə, -ran,-rən, -əclə,-lat,-lət, -ırğa,-ürgə, -irgə, -ta,-də,-da, -sa,-sə,-sı,-si,-su,-sü, -san,-sət, -san,-sən, -imsə, -msa, -msın,-msin,-msun, -msün, -sit,-sit,-sut,-süt, -sıra,-sirə, -şdır, -ız,-iz,-uz,-üz, -ızdır,-izdir,-uzdur,-üzdür, -ğuz, -şır, -gin, -əzi,-şa,-şə, -aş,-əş, -nux, -an,-ən,-n, -xul, -na,-nə, -naş,-nəş, -qun,-qan,-xın,-xan, -xa, -xala, -dala, -cala, -la, -dar, -dər* və s. kimi feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər, onların funksional xüsusiyyətləri, işlənmə arealı, qrammatik omonimlik və sinonimliyi, dialekt və şivələrdəki, eləcə də qohum türk dillərindəki fonetik variantları, derivatları konkret dil faktları üzərində linqvistik müqayisə müstəvisinə gətirilmiş, elmi şəkildə tədqiq olunmuşdur. -ar,-ər şəkilçisinə nəzər salaq. Bu şəkilçi omonim olub, həm leksik, həm qrammatik şəkilçi kimi işləyə bilər. Sözdüzəldici şəkilçi kimi adlardan və feillərdən feil düzəldir.

³⁴ Dəmirçizadə, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Elm, –1999.–140 s.

³⁵ Mirzəyev, H. Azərbaycan dilində fel / H.Mirzəyev.–Bakı: Maarif, –1986. –320 s.

³⁶ Rəcəbli, Ə. Göytürk dilinin morfoloqiyası / Ə.Rəcəbli.–Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, –2002. –475 s.

³⁷ Kazımov, Q. Azərbaycan dilində ikihecalı sadə feillər / Q.Kazımov. –Bakı: Avropa nəşriyyatı, –2018.–192 s.

³⁸ Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası, II hissə / B.Xəlilov–Bakı: Nurlan, –2007. –354 s.

³⁹ A.Von Qabain. Eski türkçenin qrameri / A.Von Qabain. –Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım evi, –1988.–388 s.

⁴⁰ Serebrennikov, B.A. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası / B.A.Serebrennikov, N.Z. Hacıyeva –Bakı: Səda,–2002. –380 s.

⁴¹ Hacıeminoğlu, N. Türk dilində yapı bakımından fiiller / N.Hacıeminoğlu. – İstanbul: Bilge Kültür Sanat, –2016. –320 s.

⁴² Ergin, M. Türk dil bilgisi / M.Ergin. –Sofya: Narodna prosveta, –1967. –388 s.

⁴³ Tekin, T. Orhon türkçesi qrameri / T.Tekin. –İstanbul:–2003.–272 s.

⁴⁴ Korkmaz, Z. Türkiye türkçesi qrameri (Şəkil bilgisi) / Z. Korkmaz. –Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, –2009. –1224 s.

Adlardan feil əmələ gətirən morfem kimi tarixən əsasən isimdən feil əmələ gətirmişdir. Bu hala M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, bu gün müasir Azərbaycan ədəbi dilində “evləndirmək”, “ev sahibi etmək” mənasında tarixən “evərmək” sözü işlənmişdir. Məs.: *Nə görəyim, oğlı olan evərmiş, qızı olan köçürmüş... Babası aydır: Oğul, ya səni evərməxmi gərək? Bəli, bəs ağ saqallu əziz baba. Evərməx gərək!-dedi.*⁴⁵ “Evərmək” sözü “evləndirmək” mənasında M.Kaşğarının lüğətində “əwlənip” şəklində verilmişdir: *“Tünlə yorup kündüz səwnür, kiçikdə əwlənip ulğadhü səwnür- yolu gecə ikən gedən gündüz sevinər, çünki o, yolu görmədən getmişdir, gənc ikən evlənən adam isə yaşa dolanda sevinər, çünki uşaqları işləyərək onun ehtiyacını ödəyərlər, adam rahat olar.”*⁴⁶

-ar,-ər şəkilçisinin isimlərdən feil əmələ gətirməsi halına “Divani-lüğət it türk” əsərində rast gəlinir. Məsələn, M.Kaşğari həmin lüğətində -ar,-ər şəkilçili “tozardı”, “közər” kimi sözləri vermişdir. Müasir dilimizdə isə şəkilçinin isimlərdən feil əmələ gətirməsi halına “otarmaq”, “közərmək”, “cücərmək” sözlərinin tərkibində rast gəlmək mümkündür. B.Əhmədov “cücərmək” feilini “göyərmək” feilinin dəyişməsi nəticəsində yarandığını qeyd edir.⁴⁷ Bizə belə gəlir ki, bu söz etimoloji cəhətdən *cücə, cücü, cocuq, cıqqılı, cıqqış və -cıq,-cik,-cuq,-cük* morfemləri ilə eyni xətdə birləşir.

Müasir Türkiyə türkcəsində işlənən *önərmək* feilini də -ar,-ər şəkilçili sözlərdən hesab etmək olar. Bundan başqa, -ar,-ər budaq morfemi əlamət və rəng bildirən bəzi sifətlərdən də nəticənin və ya prosesin nəticəsini bildirən feillər yarada bilir.⁴⁸ Məs.: *yaşarmaq, bozarmaq, göyərmək, ağarmaq, sararmaq, qararmaq və s.* Bu sözlərdə -ar,-ər şəkilçisi bir növ adlardan feil düzəldən -al,-əl

⁴⁵ “Kitabi-Dədə Qorqud”. Tərt. ed. S. Əlizadə. –Bakı, Öndər,– 2004. – s.57

⁴⁶ Kaşğari, M. Divanı lüğət-it-türk: [4 cildə] / M.Kaşğari. tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R. Əsgər. –Bakı: Ozan, –c.3 . –2006.–s. 79-80

⁴⁷ Əhmədov, B. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, müləhizələr / B. Əhmədov. – Bakı: Altun kitab, –2015.–288 s.

⁴⁸ Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya: [3 cildə] red. Z.Budaqova –Bakı: Elm, c.2. –1980.–510 s.

şəkilçisinin qrammatik sinonimi kimi çıxış edir. Hər iki morfe qoşulduğu sözlərdə “olmaq” köməkçi feilinin ifadə etdiyi semantikanı verə bilər. Məs.: ağarmaq-ağ olmaq, göyərmək-göy olmaq, dincəlmək-dinc olmaq, çoxalmaq-çox olmaq və s. Ancaq bu hal isimlərdən əmələ gəlmiş -ar,-ər şəkilçili feillərdə özünü göstərə bilmir. Daha dəqiq desək, isimlərdən düzəlmiş feillərdə -ar,-ər morfemini “ol” feilinə transformasiya etdikdə həmin sözlərin semantikasında böyük fərq yaranır. Ona görə də *otarmaq və ot olmaq, közərmək və köz olmaq* ifadələrini eyniləşdirmək olmaz.

“Sararmaq” və “qararmaq” sözlərində fonetik hadisə və qanunlarla bağlı aparılmış tədqiqatların böyük əksəriyyətində dissimilyasiya hadisəsinin olduğu və məhz səs fərqləşməsi hadisəsi nəticəsində müvafiq olaraq “saralmaq” və “qaralmaq” şəklində sabitləşdiyi qeyd olunmuşdur. Ancaq bu fakt dissimilyasiyanın təbiətinə tam uyğun gəlmir. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində səs fərqləşməsi daha çox, əksəriyyət etibarilə iki hecalı sadə sözlərdə özünü göstərir. Akademik A.Axundov da müasir dil baxımından bu sözlərdə heç bir fonetik hadisə olmadığını qeyd edir. O yazır: “... *sözün mənşəyi qaralmaq-qara olmaq, saralmaq-sarı olmaq şəklində izah edilərsə, burada tarixi fonetika baxımından da fərqlənmə hadisəsi tapmaq olmaz. Ağ+armaq, boz+armaq qəlibləri sözün mənşəyi məsələsinin izahını çətinləşdirir. Odur ki, fonetik ənənəni gözləyərək, qaralmaq və saralmaq sözlərini fərqləşmə hadisəsi ilə bağlayırıq.*”⁴⁹ Bizə belə gəlir ki, sararmaq və qararmaq sözlərində dissimilyasiya hadisəsi sünidir və saralmaq və qaralmaq sözləri səs fərqləşməsi nəticəsində əmələ gəlməmişdir. Belə ki, Orxon-Yenisey abidələrindən başlayaraq həm -ar,-ər, həm də ki -al,-əl şəkilçisinin paralel şəkildə işləkliyi nəzərə çarpır. Ancaq “sararmaq” və “qararmaq” sözlərinin daha qədim olduğuna şübhə etmirik. Burada diqqət çəkən bir məqam da odur ki, əlamət bildirən “sarı” və “qara” sifəti hər iki şəkilçi ilə işləndikdə eyni semantik çaları ifadə edir. Düzdür, dilimizdə eyni sözə müxtəlif leksik şəkilçi əlavə

---

⁴⁹ Axundov, A. Azərbaycan dilinin fonetikasi / A.Axundov. –Bakı: Maarif, –1984. –s. 224

etməklə yeni leksik vahid yaratmaq mümkündür. Bu, bəzi sözlərdə semantik fərq yarada bilir, bəzilərində isə yaratmır. Məsələn, “ot” isimindən “otuxmaq” və “otlamaq” feili yaransa da, onların ifadə etdikləri mənalarda müəyyən fərq özünü göstərir. Feillərdə isə fərq əsasən sözün qrammatik mənə növü ilə bağlılıq təşkil edir. Məs.: deyinmək-deyişmək-deyilmək, döyülmək-döyünmək-döyüşmək, baxışmaq-baxınmaq-baxılmaq və s.

Güman ki, “sararmaq”, “qararmaq”, “saralmaq” və “qaralmaq” sözlərindəki yaxınlıq -ar,-ər, -al,-əl şəkilçilərinin etimoloji cəhətdən bağlılığı ilə əlaqədardır.

Şəkilçinin İraq-Türkman ləhcəsində də işlənməsi Azərbaycan dilində olduğu kimidir.⁵⁰ B.Serebrennikov bu suffiksi təkrar hərəkəti ifadə edən morfem kimi izah etmişdir.⁵¹ Ə.Rəcəbli də bu budaq morfemin göytürk dilinin morfoloji quruluşunda qeyri-məhsuldar iştirak etdiyini və cəmi 6 sözdə işləndiyini qeyd etmişdir.⁵² Abidələrin dilindəki “əgər” (mühasirə etmək, təqib etmək), “uluğar” (yüksəltmək), “kobar” (çoxaltmaq) buna nümunədir. Müasir dilimizdən fərqli olaraq abidələrin dilində saylardan da feil əmələ gətirmişdir. Güman ki, bu gün -ar şəkilçili feil olan “qoparmaq” sözünün kökündə də **çox** mənasını verən “kob” sayı dayanır. Məlumdur ki, türk dilləri üçün k>q, b>p əvəzlənməsi də tam təbii haldır. “Kob” sözü M.Kaşğarının lüğətində də izah olunmuşdur. Abidələrin dilində “kobran” sözünün işlənməsi bununla bağlıdır. Bizə görə qədimdə kob/p sözü həm say, həm də feil kimi işlənməklə omonim olmuşdur. Həqiqətən də, “qopartmaq” sözünün ifadə etdiyi semantik çalarlar arasında gizli formada olsa da, bir çoxluq anlayışı da özünü göstərir. Lakin zaman keçdikcə bu sözün semantikasında müəyyən dəyişikliklər getmiş, söz məcazilik əsasında yeni çalarlar qazanmışdır. Şəkilçinin feildən feil düzəltməsinə isə daha az rast

---

⁵⁰ İraq-Türkman ləhcəsi . Elmi redaktor Axundov A., Bəndəroğlu Ə. –Bakı: Elm, – 2004. –422 s.

⁵¹ Serebrennikov, B.A. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası / B.A.Serebrennikov , N.Z. Hacıyeva –Bakı: Səda,–2002. –380 s.

⁵² Rəcəbli, Ə. Göytürk dilinin morfoloqiyası / Ə.Rəcəbli. –Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, –2002. –475 s.

gəlinir. “Çıxmaq” təsirsiz feilindən “çıxarmaq” təsirli feilini düzəldir.

Dissertasiya işinin III fəslə Azərbaycan dilində zərflər düzəldən şəkilçilərin tədqiqinə həsr olunmuşdur. **“Zərflər düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərin funksional xüsusiyyətləri”** adlanan bu fəsil **“Adlardan zərflər düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər”**, **“Feillərdən zərflər düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər”** adlı iki paragrafdan ibarətdir. Burada göstərilmişdir ki, Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunda zərflər də say və əvəzlilik kimi sözdüzəldicilik qabiliyyətinə görə zəif inkişaf etmiş hesab olunur. Məhsuldarlığından asılı olmayaraq, zərflər düzəldən şəkilçi funksiyasında çıxış edən budaq morfemlərinin mühüm bir hissəsi isim və sifət düzəldən leksik şəkilçilərlə ortaqlıq keyfiyyətinə malikdir. Ona görə də dilimizdə sırf zərflər düzəldən şəkilçilər kəmiyyət etibarilə azlıq təşkil edir. Qədim yazılı abidələr, mətnlər, bədii əsərlər də əvvəlki fəsillərlə müqayisədə zərflərin linqvistik təhlili üçün az material verir. Bununla belə, Azərbaycan dilində bir sıra qeyri-məhsuldar şəkilçilər var ki, onlar işlənmə məqamından asılı olaraq zərflər düzəldən şəkilçi kimi formalaşmışdır. Bu şəkilçilərin bir hissəsi isə qrammatik şəkilçilərin leksik şəkilçiyə çevrilməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Adlardan zərflər düzəldən qeyri-məhsuldar budaq morfemlər kimi, feillərdən zərflər düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər də əsasən qrammatik şəkilçilərin sözdüzəldici şəkilçiyə çevrilməsi nəticəsində formalaşmışdır. Bu qrupa aid morfemlərin bir qismi isə sifət düzəldən şəkilçilərlə ortaqlıq xüsusiyyətinə malikdir

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi nəticələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

– Şəkilçilər məhsuldarlığına görə təsnif olunarkən onları üç qrupda təqdim etmək özünü doğrultmur. Belə ki, sözdüzəldicilik qabiliyyətinə görə şəkilçiləri məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqdan əlavə, az məhsuldar kimi təsnif etmək düzgün yanaşma deyil. Ümumiyyətlə, şəkilçini məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar kimi qəbul etmək üçün dilçilikdə konkret bir meyar müəyyənləşdirilməyib. Bu, adətən şəkilçilərin düzəltdiyi sözlərin sayına, azlığı və çoxluğuna görə qəbul olunur. Zaman keçdikcə bu şəkilçilər öz yerlərini dəyişə bilər. Bu hal türk dillərinin müqayisəsi müstəvisində daha real görünür. Bir

dil üçün qeyri-məhsuldar şəkilçi funksiyasında çıxış edən budaq morfem başqa bir dildə sözdüzəldicilik baxımından məhsuldar ola bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində qeyri-məhsuldar olan -sal şəkilçisi, müasir türk dilində -sal,-sel variantında məhsuldar funksiyada çıxış edir. Yaxud da bu gün müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki qeyri-məhsuldar feil düzəldən -sa,-sə və -ran şəkilçiləri tarixən daha məhsuldar və işlək olmuşdur. Ona görə də “az məhsuldar” ifadəsi yerinə düşür.

–Təkcə sözdüzəldici şəkilçilərin məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkildə təsnif olunması məsələyə birtərəfli şəkildə yanaşmadan irəli gəlir. Belə bir hal az da olsa, sözdəyişdirici şəkilçilərin funksional xüsusiyyətlərində də özünü göstərir. Bu cəhətdən, sifətin dərəcə kateqoriyasının morfoloji əlamətlərini, tarixi formasına uyğun olaraq, mənsubiyyət şəkilçisiz işlənən dördvariantlı -dıq feili sifət şəkilçisini və s. göstərmək olar. Bu mənada şəkilçilər leksik və qrammatik olmasından asılı olmayaraq, məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkildə işlənə bilər.

– Müasir Azərbaycan dilindəki qeyri-məhsuldar şəkilçilər kəmiyyət etibarilə məhsuldar şəkilçilərdən daha çoxdur. Onların arasındakı milli mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilərə qədim yazılı mətnlərdə, abidələrdə, ayrı-ayrı türk dillərində müəyyən fonetik fərqlərlə rast gəlmək mümkündür. Bu hal feillərdə özünü daha qabarıq göstərir ki, onların da mühüm bir hissəsi V, C, CV, VC, CVC, VCV, CVCV, CCVC və s. modelində olmaqla birhecalı, kiçik bir hissəsi isə ikihecalı olur. Bundan başqa, məhsuldar şəkilçilər kimi, qeyri-məhsuldar şəkilçilər də ifadə etdikləri semantik çalarları nəzərə almaqla bir-birlərilə omonim, antonim və sinonimlik münasibətində ola bilər.

– Azərbaycan dilindəki milli mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilərin bir hissəsi bəzi sözlərin öz lüğəvi mənasının daralması, daxili semantik tutumunu tədricən itirməsi ilə əlaqədar yaranmış fuzialaşmış sözlərdən təşəkkül tapdığı halda, bir hissəsi iki müxtəlif şəkilçinin sintezi əsasında gedən asemantikləşmə prosesində meydana çıxmışdır. Alınma mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilər isə yaranma etibarilə milli mənşəli şəkilçilərin yaranmasından sonra, dil tarixinin

müəyyən bir mərhələsində müəyyən şəraitlə bağlı olaraq meydana gəlmişdir. Bu cəhətdən alınmaların özlərində də müəyyən fərqlər mövcuddur. Mətnlərin dilinin tədqiqi göstərir ki, ərəb-fars mənşəli şəkilçilərə XIII əsrəqədərki Azərbaycan dilində çox az sayda təsadüf edilir. Rus-Avropa mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilərin əksəriyyəti isə əsasən XX əsrdən etibarən dilimizdə işlənir və daha çox alınma mənşəli sözlərlə birləşdirilir, çox az halda türk mənşəli sözlərə qoşula bilər. Bundan başqa milli və ərəb-fars mənşəli şəkilçilərlə müqayisədə rus-Avropa mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilərin etimologiyasını, mənşeyini üzə çıxarmaq daha çətindir. Bu qrupa aid olanların bir qismi dilimizdə işlənmə tarixi baxımından ərəb-fars şəkilçilərindən sonra gəlsə də, onlardan daha qədimdir. Ərəb-fars mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilər daha çox isim və sifət əmələ gətirir. Bu qrupa daxil olan şəkilçilərin feillərlə işlənməsinə rast gəlinmir. Bunlar həm milli, həm də alınma mənşəli sözlərlə işlənilib müvafiq nitq hissəsinə mənsub sözlər əmələ gətirə bilər. Bu zaman ərəb-fars mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçili leksik vahidlərin böyük əksəriyyəti başqa sözə transformasiya etdikdə onların etimon dildə ifadə etdiyi lüğəvi məna daha da aktuallaşmış olur. Belə ki, rus-Avropa mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən fərqli olaraq, ərəb-fars mənşəli şəkilçilərin böyük əksəriyyəti etimon dildə müstəqil lüğəvi vahid kimi işlənə bilər. Məsələn, ərəb-fars mənşəli -dan, -paz, -baz, -xor və s. kimi şəkilçiləri qəbul etmiş sözlərdə onların mənbə dildə müstəqil söz kimi malik olduğu məna üzə çıxmış olur: güldan-gül qabı, aşıpaz-yemək bişirən, qumarbaz-qumara meyilli olan, rüşvətxor-rüşvət yeyən, ona meyilli olan.

– Ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər daha çox isim və sifət əmələ gətirməklə bu xüsusiyyətlərə malikdir: qeyri-məhsuldar şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn isimlərin böyük əksəriyyəti konkret isimlərdən, sifətlərin böyük əksəriyyəti isə keyfiyyət bildirən sifətlərdən ibarət olur; ad düzəldən qeyri-məhsuldar alınma şəkilçilərin arasında həm ön, həm də son şəkilçilərə rast gəlinir; qeyri-məhsuldar budaq morfemlərin arasında xüsusi mövqə tutan ön şəkilçilərin böyük əksəriyyəti kiçik bir istisnayı çıxmaq şərti ilə məhz alınma sözlərlə işlənilir; qeyri-məhsuldar şəkilçilər arasında, demək

olar ki, say və əvəzlik düzəldən budaq morfemlər yox səviyyəsindədir.

– Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin arasında feil düzəldənlər öz funksional keyfiyyətlərinə görə diqqəti xüsusilə cəlb edir. Məlumdur ki, feillər dilin orijinallığının qorunub saxlanılmasında böyük rola malikdir. Bu şəkilçilərdə də özünü göstərir. Məsələn, adlardan ad düzəldən şəkilçilər arasında milli, ərəb-fars, rus-Avropa mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçilər olduğu halda, feillərdən ad düzəldən şəkilçilərin arasında alınma mənşəli şəkilçi yoxdur. Eyni zamanda adlardan və feillərdən feil əmələ gətirən qeyri-məhsuldar şəkilçilərin hamısı da türk mənşəli son şəkilçidir və bu cəhətinə görə onların funksional xüsusiyyətləri, etimoloji strukturu haqqında ad düzəldən şəkilçilərdən daha çox və dolğun danışmaq olar.

– Azərbaycan və türkoloji dilçilikdə feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərin arasında verilmiş -gin budaq morfeminin yaranmasını -gi feili və qayıdış növün morfoloji əlamətlərindən biri olan -n formantının birləşməsi əsasında təhlil etmək daha düzgün sayıla bilər.

– Dissertasiyada tədqiqatın mənbələri kimi verdiyimiz qaynaqlar zərf düzəldən şəkilçilər haqqında digərləri qədər material, fakt verə bilmir. Bunu həm tarixən, həm də indi müşahidə etmək mümkündür. Belə budaq morfemlər adətən ikili xarakterə (yəni bir şəkilçinin situasiya uyğun olaraq başqa bir şəkilçinin yerində işlənməsi) malikdir və onların hamısı həm milli, həm də alınma olmaqla son şəkilçilərdir. Ancaq zərf düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərin arasında rus-Avropa mənşəli formantlara təsadüf edilmir.

Bu dissertasiya müasir Azərbaycan ədəbi dilinin söz yaradıcılığı sistemindəki qeyri-məhsuldar şəkilçilərin funksional xüsusiyyətlərindən bəhs etməklə bərabər, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını, morfoloji sistemini öyrənmək üçün yaxşı material verir. Ona görə də bu dissertasiyadakı faktlardan dilin tədrisi prosesində meydana çıxan bir sıra məsələlərin həllinə kömək üçün istifadə etmək, dərs vəsaiti və dərsliklərə salmaq mümkündür.

Dissertasiya ilə əlaqədar müəllifin aşağıdakı əsərləri çap olunmuşdur.

1. Morfoloji yolla söz yaradıcılığında qeyri-məhsuldar şəkilçilərin rolu / –Bakı: Elm və təhsil, –2014. –72 s.
2. Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaradan qeyri-məhsuldar şəkilçilər / –Bakı: Elm və təhsil, –2015. –148 s.
3. Sadə, düzəltmə, yoxsa mürəkkəb? // –Bakı: Filologiya məsələləri, –2015. № 1, –s.8–15
4. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində psevdoabitədirici samitlər // –Bakı: Pedaqoji Universitetin xəbərləri, –2018. C.66, № 4, –s.58–63
5. -sa,-sə şəkilçisinin funksional xüsusiyyətləri // –Bakı: Tədqiqlər, –2018. №3, –s.151–156
6. Morfoloji yolla söz yaradıcılığında –s ünsürlü (-san,-sən, -sat,-sət) şəkilçilərin rolu // –Bakı: Filologiya məsələləri, –2018. № 15, –s.48–52
7. -sın,-sin,-sun,-sün şəkilçilərinin işlənmə xüsusiyyətləri // –Bakı: Filologiya məsələləri, –2018. №17, –s.122–127
8. -baz və -paz şəkilçilərinin işlənmə xüsusiyyətləri // –Bakı: Tədqiqlər, –2018. № 4, –s.184–188
9. Qeyri-məhsuldar şəkilçilər Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaradan vasitə kimi // –Bakı: Dil və ədəbiyyat. –2018. № 4 (108),–s.488–489
10. Publisistik üslubda yazılmış mətnlərdə qrammatik normanın pozulması halları // Müstəqillik illərində üslubların inkişafı və dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə istiqamətləri –Bakı: Elm,–25–26 dekabr,–2018, –s.175–178
11. -sıra,-sirə şəkilçisinin etimoloji quruluşu haqqında // –Naxçıvan: Naxçıvan Universiteti Elmi Əsərlər,–2018. № 3(10), –s.125–132
12. Molla Pənah Vəqifin şeir dilində qeyri-məhsuldar şəkilçilərin işlənmə xüsusiyyətləri // –Naxçıvan: Axtarışlar, –2018. №4, –s.80–84
13. Bəzi leksik şəkilçilərin funksional xüsusiyyətləri // –Bakı: Terminologiya məsələləri, –Elm, –2019. №1, –s.70–76

14. Azərbaycan dilində -aş,-əş,-ş şəkilçisinin funksional xüsusiyyətləri // –Bakı: Linqvistika problemləri, –2020. № 4,–s.185–193
15. Müasir Azərbaycan dilində -a,-ə şəkilçisinin funksional xüsusiyyətləri // Filoloji elmlər innovativ tədqiqatlar kontekstində – Bakı: Mütərcim, –24 dekabr, –2020, – s.189–191
16. Функциональные особенности некоторых непроизводительных суффиксов русско-европейского происхождения в азербайджанском языке // – Москва: Евразийский Союз Ученых (ЕСУ): Ежемесячный научный журнал, –2020.– 9 часть, № 4 (73) ,–с. 26–29
17. Некоторые непродуктивные суффиксы на Орхоно-Енисейских памятниках и их следы в современном Азербайджанском литературном языке // – Дрогобич: Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, –2020. –Том 1, Вип. 28, –с. 9–17
18. Functional Features of Unproductive Prefixes of Russian European Origin in the Azerbaijani Language // Філософсько-світоглядні та культурологічні контексти неперервної освіти, – Дніпро: КЗВО «ДАНУ» ДОР», 29 квітня, – 2020, – с. 65–67.
19. Usage Properties of -Daş Morpheme in the Derivatological System of Oghuz Group Turkic Languages (On Azerbaijan and Turkish Languages) // Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку. Матеріали III Міжнародної наукової конференції, – Дніпро: СПД «Охотнік», – 26– 27 березня, – 2021, – р. 271–274.

Dissertasiyanın müdafiəsi 07 dekabr 2021-ci il tarixində saat 15⁰⁰ da Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi,
AZ 7012, Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 02 noyabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 29.10.2021

Kağız formatı: A 5

Həcm: 43749

Tiraj: 100